

15. *Ткач В.* Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) / В. Ткач // Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко та ін. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 571–709.
16. *Czebreszuk J.* Z badań nad formami osadnictwa kultury ceramiki sznurowej w polsce północnej / J. Czebreszuk, M. Szmyt // Матэрыялы па археалогіі Беларусі: Зборн. навуков. артыкулаў. – Мінск : Беларуская навука, 2010. – Вып. 18. – С. 209–218.
17. *Ginter B.* Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej (na podstawie stanowiska w Majdanie Mokwskim, pow. Kostopol, USRR) / B. Ginter, R. Rogozińska-Goszczyńska // Materiały archeologiczne. – Kraków, 1965. – T. VI. – S. 33–55.
18. *Machnikowie A. i J.* Osada i cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu na «Górze Klin» w Iwanowicach / A. i J. Machnikowie. – Wrocław, Warszawa, Kraków : Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1987. – 158 s.
19. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.) / P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski. – Kraków : Fogra, 1998. – 382 s.
20. *Włodarczak P.* Kultura ceramiki sznurowej na wyżynie Małopolskiej / P. Włodarczak // Instytut archeologii i etnologii Polskiej Akademii Nauk. – Kraków : Wyd. Polskiej Akademii nauk, 2006. – 336 s.

Охрименко Г.В., Скляренко Н.В. Кубки городоцко-здовбицкой культуры

Статья посвящена анализу керамических кубков городоцко-здовбицкой культуры. Они имеют цилиндрическую форму, небольшие размеры, преимущественно орнаментируемые тройными или двойными линиями из оттисков шнура, с ручками или выступами для держания. Ареал распространения кубков охватывает территорию от бассейна Западного Буга до р. Горынь и р. Случь.

Ключевые слова: кубки, керамика, городоцко-здовбицкая культура, Западная Волинь, Западно-Волинское Полесье.

Okhrimenko G.V., Sklyarenko N.V. Cups of gorodotsko-zdovbytska culture

The article is sanctified to the analysis of ceramic cups of gorodotsko-zdovbytska culture. They have a cylindrical form, small sizes, mainly ornamented by triple or double lines from the prints of cord, with pens or ledges for holding. The natural habitat of distribution of cups embraces territory from a pool Western Bug to Goryn and Sluch.

Keywords: cups, ceramics, gorodotsko-zdovbytska culture, Western Volyn, Western Volynian Polissya.

Подано до друку: 24.07.2013 р.

УДК 903.16(477.87)

Г.М. КАЗАКЕВИЧ

**Пам'ятки латенської культури Закарпаття:
проблеми хронології та етнічної атрибуції**

Наведено каталог основних комплексів латенської культури Закарпаття й визначено особливості даної групи пам'яток на тлі розвитку культури кельтів Центральної Європи. Окреслено характерні риси процесу взаємної асиміляції кельтського та фракійського населення. Висловлено припущення щодо переживання окремих латенських поселень кельто-дакійської війни середини I ст. до н.е.

Ключові слова: Закарпаття, Верхнє Потисся, латенська культура, Галіш-Ловачка, кушта-новицька культура, кельти, фракійці.

Поселення Бакта: фрагменти кераміки [1, рис. 2.11]

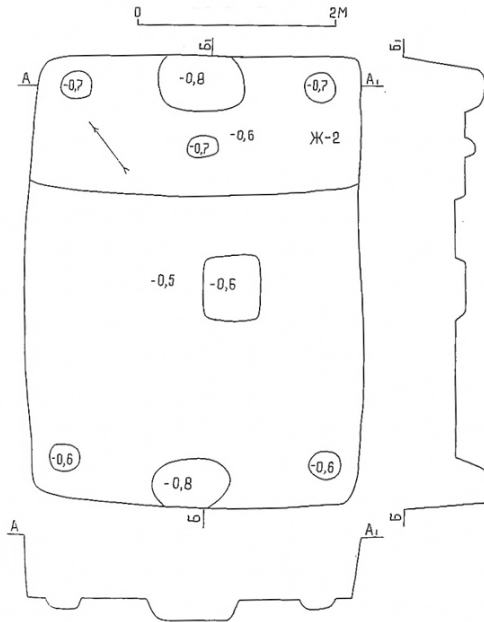
опрацювання латенських пам'яток Закарпаття здійснювали такі дослідники, як В. Бідзіля [7–10], Е. Балагурі [1–6], Й. Кобаль [35], В. Котигорошко [15–21, 37], С. Пеняк [25–28] й інші. Водночас, далеко не усі комплекси були належним чином опубліковані. Уточнення потребують деякі питання хронологічної та етнокультурної атрибуції пам'яток.

Група латенських пам'яток Закарпаття була складовою більш широкого ареалу латенської культури Верхнього Потисся, який включав також території Східної Словаччини, Північно-Східної Угорщини та Північної Румунії. Її виникнення було спричинене освоєнням зазначеного регіону кельтами, які наприкінці IV ст. до н.е. принесли сюди латенський матеріальний комплекс. У Верхньому Потиссі носії латенської культури утворили кілька груп, культурна своєрідність яких проявилася в особливостях поховального обряду, що зазнав впливу субстратних елементів – скіфо-фракійського, пізньоскіфського, куштановицького [40, р. 145]. Латенську культуру Верхнього Потисся пов'язують із племінним угрупованням анартів [32, р. 14; 40], частина якого займала територію Закарпатської області України.

У літературі існують згадки про приблизно 40 поселень латенської культури на Закарпатті [29, с. 69]. Нижче наводимо перелік комплексів, інформацію про які вдалося зібрати за існуючими публікаціями та документацією археологічних експедицій з Наукового архіву Інституту археології НАН України [1–9, 16–18, 20, 22, 25–28].

Латенська культура Закарпаття III–I ст. до н.е. становила важливу сполучну ланку між кельтами Центральної Європи й давнім населенням, яке проживало на північ і схід від Карпат. Пам'ятки цієї культури яскраві та неординарні. Деякі з них експонувалися в 1991 р. на міжнародній виставці *I Celti* у Венеції, у якій брали участь понад 200 європейських музеїв [39, р. 413–417]. У новітній час археологічні розкопки й аналітичне

Бакта (Берегівський район): 3 напівземлянки (4,4×3,5 м; 4,5×3,3 м; 4,7×3,3 м), фрагменти ліпної та гончарної кераміки у культурному шарі, у тому числі фрагмент розписної посудини; пряслиця (4 у житлі № 1 й 3 у житлі № 2); фрагмент скляного браслету (житло № 1); фрагмент бронзової дротяної фібули; залізний перстень (кільце), залізна пряжка; бурштинова намистина; шматки залізного шлаку; велика кількість кісток дрібної рогаатої худоби, корів та дикого кабана [17, арк. 9; 1, арк. 14–19, рис. 2.5–6, 2.8–10].

Поселення Бакта: план і розріз житла №2 [1, рис. 2.8]

Брід (Іршавський район): робочий майданчик із залишками горнів і скупченнями залізного шлаку. Культурний шар пошкоджений. Розкопки 1982 р. [7, арк. 9].

Велика Бігань (Берегівський район). Розкопки 1986 р.: 3 житла; фрагменти ліпної та гончарної кераміки [1, арк. 7–8]. Розкопки 1987 р.: дві напівземлянки ($S = 11,7$ та $15,6$ м); фрагменти ліпної та гончарної кераміки [18, арк. 10–11]. А. Островерхов із посиланням на В. Котигорошка згадує фрагмент скляного браслета у житлі № 1 [23, с. 142–143].

Верхні Ремети (Іршавський район): житло й фрагменти ліпної та гончарної кераміки; фрагмент пряслиця [10, с. 41].

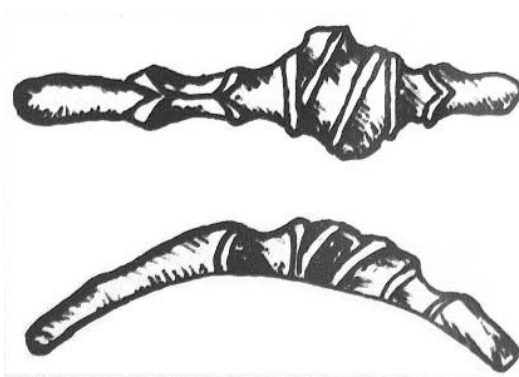
Галіш-Ловачка (гори Галіш (204 м) та Ловачка (306 м) на західній околиці м. Мукачева). Поселення ($S = 15$ га) безсистемно досліджуване археологами-аматорами з середини XIX ст. до 1930-х років. Виявлені житла (близько двох десятків) й 3 інгумаційні поховання; одне з них у ямі, обкладений камінням у супроводі понад 30 кельтських імітацій монет Філіпа II та Александра Великого. На початку XX ст. культурний шар був знищений сільськогосподарськими роботами. Розкопками 1988–1989 років виявлене житло-напівземлянка (4,1×2,4 м), кілька господарських ям із небагатьма металевими виробами та великою кількістю фрагментів ліпної й гончарної кераміки. Загальна кількість металевих виробів із

жителі і культурного шару поселення сягає близько тисячі предметів, які зберігаються в Ужгородському державному музеї. Серед них: а) залізні знаряддя праці: ковадла (6), молотки різних розмірів (7), ковальські кліщі, пробійники, зубила, напилок, свердла, сокири (55), долота (25), стамески (13), тесла (10), наральники (33), коси (18), серпи (22), вила; б) ювелірні вироби: два цілих поясних ланцюги та фрагменти, бронзові (5) та залізні (3) браслети; ножний браслет; духцовська фібула (1), середньолатенські дротяні фібули (8); в) військове спорядження: меч із псевдоантропоморфним руків'ям (l = 41 см), два середньолатенські мечі (72,5 та 75 см), бойові ножі (12), наконечники списів (27), наконечники дротиків (2), наконечники стріл (14), залізна бутероль; г) кінське та колісничне спорядження: псалії (6), чеки для утримування коліс (3); д) побутові предмети: замок, ланцюг для підвішування казана, зернотерки, дрібні металеві предмети; є) тиглі (2), ливарні форми (6), у тому числі для виготовлення монетних заготовок [10, с. 140]; ж) 36 ліпних та гончарних посудин, велика кількість фрагментів (гончарна кераміка становить бл. 30 % загального обсягу знахідок кераміки) [10, с. 30–33; 20, арк. 17–20, рис. 3; 2, арк. 19–21, рис. 21]; з) монети: тетрадрахми (18), дідрахма (1), драхми (3) дев'яти типів (Kopf ohne Kinn/Rad, W-Reiter, Vogel auf Zweig, Vogel auf Helm, Schnurrbart/Rosette, Audoleonotyp, Audoleonmonogramm 1, Reiter mit kurzen Armen, Armloser Reiter, Schild+Kranz, Schild+Schwert) [36].

Горбок (Іршавський район). Житло невідновленої форми; культурний шар із фрагментами ліпної та гончарної кераміки [10, с. 41].

Гут (Гараздівка) (Берегівський район). Культурний шар зі слідами будівель і вогнищ, фрагментами гончарної та ліпної кераміки; скарб із понад 100 срібних наслідувань монет Філіпа II типів *Huși-Vovriești* та *Südstadaker* [36, с. 109].

Дерцен (Дрісіне) (Мукачівський район). Випадкова знахідка в ур. Мала Гора в

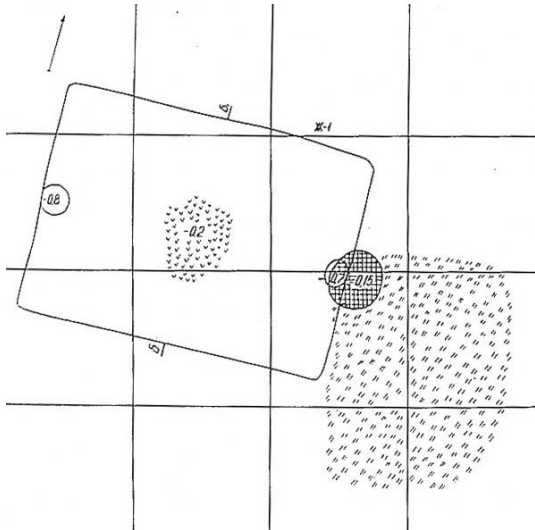

Фрагмент бронзового браслета у пластичному стилі з Галіш-Ловачки [2, рис. 2.6.19].

1973 р. – пошкоджена будівля-напівземлянка й господарська яма з фрагментами гончарної кераміки; розкопки 1975р. – житло-напівземлянка і господарська яма з фрагментами ліпної та гончарної кераміки [26, арк. 2, 23–27, рис. 55, 56]; розкопки 1982 р. – пошкоджена господарська яма з фрагментами ліпної та гончарної кераміки. Культурний шар поселення сильно пошко-

джений будівельними й сільськогосподарськими роботами [4, арк. 13, 21–22].

Дийда (Дідове) (Берегівський район). Розкопки 1984 р. – напівземлянка, фрагменти кераміки, переважно гончарної [27, арк. 27–30, рис. 41–42; 3, арк. 20]; розкопки 1985 р. – 3 житла-напівземлянки; ліпна та гончарна кераміка; пряслиця (2), одне з яких виготовлене з керамічного фрагменту; кілька металевих предметів невизначеної форми; фрагменти скла, залізний і скляний шлак [16, арк. 11–16, рис. 2.1–4].

Поселення Дийда (Дідове): план житла № 2, частково перекритого вогнищем та обпаленим майданчиком VIII–IX ст. [16, рис. 2.1].

Клячанове (Мукачівський район). Культурний шар ($S = 2$ га) з великою кількістю керамічних фрагментів (гончарна кераміка складає бл. 30 % знахідок); випадкова знахідка 1954 р. в ур. Обуч – скарб залізних знарядь праці (сокири (4), наральник, стамеска, кухонний ніж, ковальський пробійник). [10, с. 46].

Мала Бігань (Берегівський район). Випадково знайдений у 1952 р. речовий скарб у складі фігурок вепра та людини (антропоморфного божества?), фрагментованого скляного браслета (LT C1, датування М. Карвовського, усне повідомлення), фрагменту бронзового ножного браслету та керамічної посудини нестановленої форми [10, с. 46].

Мідяниця (Іршавський район). 2 робочих майданчики зі скупченнями металургійного шлаку та залізних конгломератів. Розкопки 1983 та 1987 р. [28, арк. 2; 18, арк. 8–9].

Мужієве (Берегівський район). 2 напівземлянки, фрагменти близько 25 гончарних і 35–40 ліпних посудин. Розкопки 1982 р. [4, арк. 20–21].

Мукачеве. Культурний шар із великою кількістю керамічних фрагментів, виявлений під час будівництва водогону на вул. Замковій; окремі знахідки у різних районах міста [10, с. 41–42; 21, с. 126].

Неветленфолу (Дякове) (Виноградівський район). В ур. Надь Егер – пошкоджена господарська яма; культурний шар з фрагментами ліпної та гончарної

кераміки [6, арк. 2–3]. У 1972 р. в ур. Текерев виявлений робочий майданчик із залишками 97 горнів, 10 вогнищ, 4 господарські ями [5, арк. 87–88].

Нове Клинове (Виноградівський район). Розкопки В. Бідзілі у 1960–1980-х років [7–9]. На площі понад 50 км² 15 робочих майданчиків з розвалами глиняних стінок 133 металургійних горнів, скупчення залізного шлаку, невелика кількість фрагментів куштановицької та латенської кераміки. Залишки горнів та залізно-го шлаку виявлені також у районі сіл Юлівці, Волчанське та Чепе [29, с. 70–71].

Олешник (Виноградівський район). 2 напівземлянки (4,8 × 5,7 м; 4,8 × 3,6 м); гончарна (22 %) та ліпна (78 %) кераміка; короткий ніж (l = 11 см); фрагмент залізного поясного ланцюга (помилково визначений як псалій); долото; 2 залізних предмети невизначеної форми; залізний шлак у житлі № 2; фрагмент дротяної фібули(?); 3 пряслиця. Розкопки 1977 р. [25, арк. 33–36, рис. 76]. А. Островерхов із посиленням на В. Котигорошка згадує фрагмент скляного браслета [23, с. 142–143].

Осії (Іршавський район). Кілька жител; культурний шар із фрагментами гончарної кераміки; 3 наконечники списів [10, с. 41].

Ратівці (Ужгородський район). 5 жител, розташованих по колу на схилі пагорба; господарські ями між житлами; фрагменти кераміки (переважно ліпної) [10, с. 39].

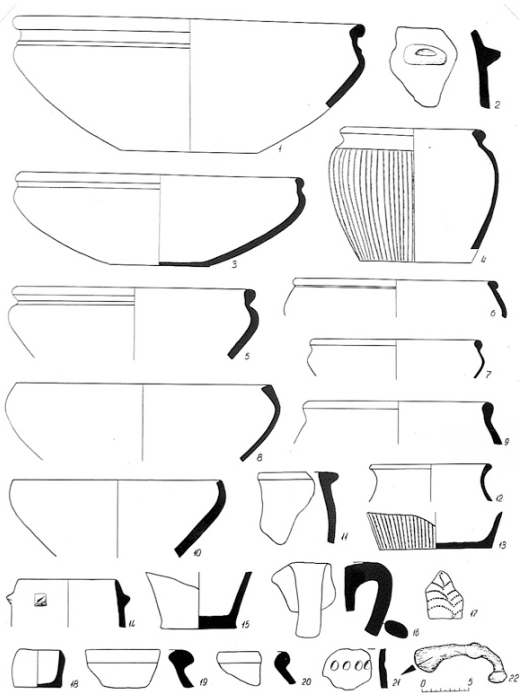
Ужгород. Від 3-х до 5-ти поселень у різних районах міста: а) кар'єр цегельні – 2 напівземлянки, гончарна кераміка, кілька бронзових кілець, бронзовий браслет із шишечками; б) Замкова гора – культурний шар із фрагментами ліпної та гончарної кераміки; в) Радванка (східна околиця міста) – культурний шар із фрагментами ліпної та гончарної кераміки, виявлений під час розкопок слов'янського поселення [10, с. 40–41], крім того, у 1976 р. виявлено фрагменти гончарної кераміки та шматки залізного шлаку; г) урочище Лиса Гора (північна околиця міста) – культурний шар із невеликими фрагментами кераміки (переважно ліпної), серед яких один мав сліди залізного шлаку; д) урочище Млакї (північна околиця міста) – пошкоджений культурний шар із фрагментами гончарної кераміки та залізного шлаку (розкопки 1976 р.) [22, арк. 2–10].

Холмок (Ужгородський район). Житло-напівземлянка (4,1×2,8 м); фрагменти ліпної та гончарної кераміки; залізний пробійник; фрагмент зернотерки [2, арк. 6–8].

У джерелах згадуються також інші поселення латенського часу: Бобове, Пістрялово I, II, Новоселиця II, Мачола, Братове, Виноградово – замок, Вари II й інші [9; 10, с. 42] Культурний шар латенського часу на цих поселеннях представлений майже виключно фрагментами ліпної та гончарної кераміки, кістками тварин та іншими невиразними слідами життєдіяльності.

Окрім латенських поселень, на території Закарпаття виділяються поховальні комплекси з імпорними речами кельтського походження: Бобове

(Виноградівський район) – кремаційне підкур-
ганне поховання, інвен-
тар якого містив 16 скля-
них намистин чорного
кольору, фрагмент дротя-
ної фібули, кілька фраг-
ментів поясного ланцю-
га, 3 ліпні куштановицькі
посудини, 2 латенські гон-
чарні посудини, пізньола-
тенська мальована кераміч-
на посудина; Куштановиця
(Мукачівський район) –
поховання № 11 та № 13
могильника куштановиць-
кої культури з латенським
інвентарем, який включає
гончарну урну, 3 бронзо-
ві фібули, фрагменти брон-
зового поясного ланцю-
га; Колодне (Іршавський
район) – латенська гончар-

на посудина у кургані № 15 Поселення Дийда: керамічний матеріал житла № 3 [16, рис. 2.4].
та кілька фрагментів у курганах № 9, 11 куштановицького могильника, дослідженого в 1958 р.; Мачола (Берегівський район) – скляний браслет і латенська гончарна посудина з сильно пошкодженого кремаційного могильника; Оноківці (Ужгородський район) – латенська гончарна посудина з могильника куштановицької культури [15, с. 16–17; 10, с. 44–46].

Нерідко можна зустріти визначення цих поховань як латенських, що зазнали впливу гето-фракійського середовища [напр.: 40, р. 148]. Однак варто зауважити, що загальна кількість цих поховань не перевищує десятка, усі вони виконані згідно з обрядом куштановицької культури й на куштановицьких могильниках, містять переважно жіночий інвентар (єдиний виняток – курган 19 у Краловському Хлмце у Словаччині з воїнським інвентарем [15 с. 16–17]). З огляду на це, дані поховання більш точно можна окреслити як куштановицькі з латенськими елементами. Їх поява вказує насамперед на існування матрімоніальних зв'язків між носіями прийшлої латенської та автохтонної куштановицької культури, запозичення останніми престижних предметів

кельтського виробництва, а також про переважно мирний характер співіснування обох груп.

Окремішнє місце серед латенських старожитностей Закарпаття займають предмети з дакійського городища Мала Копаня (Виноградівський район) і розташованого поруч могильника в ур. Челлениця. Матеріальна культура обох пам'яток характеризується сильним латенським впливом, який простежується насамперед у наявності великої кількості латенських імпортів і місцевих дериватів латенських речей. Серед них слід згадати предмети озброєння та військового спорядження, прикраси тощо. Ці матеріали останнім часом були вичерпно опубліковані В. Котигорошком [19; 37], що позбавляє нас необхідності їх докладного аналізу.

Освоєння кельтами території Карпатської котловини розпочалося на стадії LT B1 [15, с. 19–20]. На Закарпатті хронологічними індикаторами появи латенського населення є меч із псевдоантропоморфним руків'ям, браслети з шишечками та рубчиками, духцовські фібули [14, с. 29–32]. Однак мечі зазначеного типу, що належали до символічно-статусних предметів, використовувалися до кінця латенського періоду [40, р. 146], а браслети у східнокельтському ареалі найбільше притаманні горизонту LT B2/C1 [38, fig. 2.7–9.]. Знахідка типової духцовської фібули серед руїн грецької емпорії Пістірос (Південна Фракія), яка була знищена кельтами під час походів 278/79 рр. до н.е. [33], схиляє до думки, що поширення пам'яток латенської культури на землях Закарпаття сталося на раніше першої чверті III ст. до н.е.

Верхня хронологічна межа існування латенських пам'яток Закарпаття виглядає ще більш дискусійною. В. Єременко вважає, що латенська культура на Закарпатті поступово згасає в період LT C2–D1 [14, с. 35]. Справді насторожує відсутність на кельтських поселеннях характерних для пізнього латену фібул, довгих мечів та інших характерних індикаторів. Більшу частину металевого інвентарю Галіш-Ловачки, яке раптово припиняє своє існування, становлять предмети доби LT C1–2. Суперечливим є віднесення Галіш-Ловачки до категорії протоміських центрів типу oppida, які характерні для кельтів Центральної Європи періоду LT C2–D1, адже це поселення за масштабами значно поступається «еталонним» опідумам Манхінг і Страдоніце й не має укріплень. Щоправда, В. Котигорошко, який керував розкопками поселення наприкінці 1980-х років, зазначає, що «вздовж хребта гори Галіш у напрямку гори Ловачка відкрита кам'яна стіна сухої кладки (ширина 2,0–2,5 м, висота 0,2–0,5 м), яка стикується з двома кам'яними глинами (вхід?) на горі Ловачка. Не виключено, що стіна була лише частиною фортифікаційної системи, кінцівки якої змикалися з правобережжям р. Латориці. Вся ця територія зайнята м. Мукачево, забудова якого ще в середньовіччя зруйнувала залишки величезного опідуму» [21,

с. 126]. Однак виявити згадки щодо цих укріплень в офіційних звітах мені не вдалося й навряд чи можливо довести приналежність зазначеної стіни до латенського часу.

Відомо, що у кельтів виникнення оппідумів було результатом тривалої еволюції відкритих поселень типу *vicus*, які поступово ставали центрами ремісничого виробництва [11,

Розчистка робочого майданчика № 3 металургійного центру у Новому Клинові. 1966 р. [8]

с. 132–135]. Галіш-Ловачка демонструє пізній етап процесу переростання сільського поселення у протоміський центр. Поселення Дийда, де виявлені сліди склоробного виробництва, демонструє типологічно більш ранній етап такої еволюції. Стосовно іншого відомого латенського виробничого центру у Новому Клинові, В. Бідзіля та М. Шукін висловили сумнів щодо його датування латенським часом на підставі недостатньої кількості виявленого інвентарю й аналогії у вигляді металургійного центру римського часу на території Польщі [29, с. 71]. Проте, надійні сліди металургійного виробництва на латенських поселеннях, зокрема, в районі Ужгороду, не підтверджують цей скепсис.

В. Котигорошко відстоює думку, що латенська культура Закарпаття припиняє своє існування в період кельто-дакійської війни близько 60 р. до н.е. На користь цього припущення свідчать знахідки пізньолатенських псалій у Галіш-Ловачці [29, таб. 25.14], аналогії яких виявлені на могильнику Челлениця [19, с. 13–14]. Звідти ж походить і довгий наконечник дротики [19, рис. 26.13], близький до знахідки з Галіш-Ловачки. Для власне латенської культури кельтів дротики такого типу є значною рідкістю. Сумнів викликає й латенське походження наконечників стріл із кельтського поселення. Не виключено, що всі ці предмети є слідами знищення Галіш-Ловачки дакійцями з Малої Копані, як це припускає В. Котигорошко. Аргументом на користь пізньої дати існування латенської культури на Закарпатті є знахідки пізньолатенської мальованої кераміки у похованні з Бобового й на поселеннях Бакта й Дийда [15, с. 22]. У Бобовому та Бакті [1, рис. 2.5] вони супроводжуються знахідками дротяних фібул середньолатенської схеми, однак суперечності тут немає, адже середньолатенські фібули присутні й на могильнику Челлениця [19, рис. 6.1, 11.2 й інші]. Варто зауважити, що масштабне виробництво розписної кераміки відно-

сять до періоду LT D2 й пов'язують із діяльністю кельто-дакійських виробничих центрів, зокрема Земпліна, звідки ця кераміка широко експортувалася [41, р. 190; див. також: 45, р. 224]. Це дозволяє припускати, що окремі кельтські поселення, на зразок Бакти, пережили кельто-дакійські війни середини I ст. до н.е. й на деякий час вписалися у нові економічні та політичні реалії.

Стосовно етнічної приналежності латенської культури Закарпаття висловлювалися різні думки. В. Бідзіля вважав, що пам'ятки цієї культури були залишені місцевим населенням, яке зазнало впливу кельтів. Підставою для цієї точки зору слугувала відсутність на Закарпатті ґрунтових інгумаційних могильників і широке використання ліпної кераміки попередньої куштановицької культури [10, с. 171–178]. Л. Вакулєнко навпаки вважає, що з приходом кельтів на Закарпаття на початку III ст. до н.е. місцева куштановицька культурна традиція повністю переривається [12, с. 57]. На думку В. Єременка, на території Закарпаття утворилася змішана культура, подібна до кельтіберійської в Іспанії чи кельто-ілірійської на Балканах [14, с. 36]. В. Котигорошко вважає, що латенська культура Верхнього Потисся розвивалася під егідою кельтів й становила кельто-фракійський симбіоз [21, с. 154]. Цей висновок в цілому поділяється в узагальнюючих працях, автори яких констатують факт підкорення кельтами північнофракійських племен Закарпаття [13, с. 125].

Така «середня лінія» на сьогоднішній день виглядає найбільш прийнятною. Збереження певних куштановицьких традицій у латенський час є очевидною з огляду на масове використання носіями латенської культури ліпної куштановицької кераміки. Це явище свідчить про взаємну асиміляцію кельтів і фракійців, при чому з боку останніх суб'єктом у цьому процесі виступали переважно жінки, адже виготовлення ліпної кераміки вважається саме жіночою сферою діяльності [24, с. 146]. Загалом, використання ліпної кераміки автохтонних форм носіями латенської культури є типовим явищем для кельтів центральноєвропейського ареалу [34, s. 495; 42, s. 24].

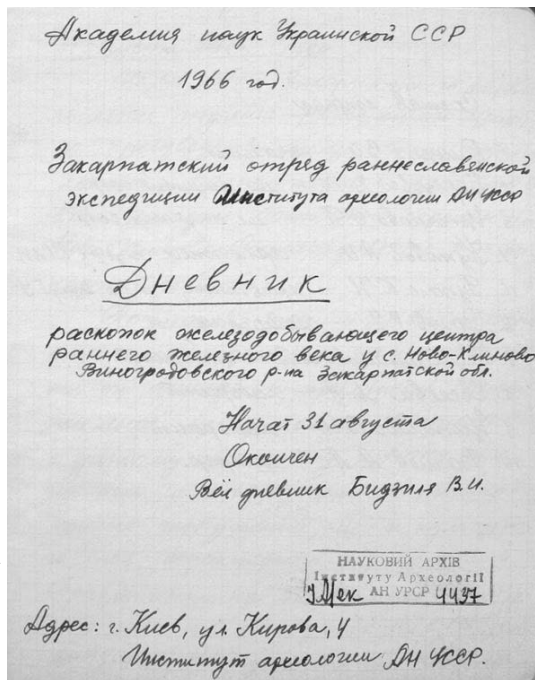
Відсутність у регіоні класичних для центральноєвропейського латену інгумаційних поховань пояснюється специфікою поховального обряду, який у кельтів поступово еволюціонував до кремаційного, при чому у племен Карпатської котловини цей перехід відбувся значно швидше, ніж в інших частинах Кельтики [46, s. 51–55, 57–58]. У Верхньому Потиссі кремації становлять 83,9 % усіх латенських поховань [15, с. 14].

Починаючи з рубежу LT C1–C2 у середовищі латенської культури поховання зникають майже повністю: кельти переходять до обряду, який не залишає археологічних слідів [40, р. 148]. У певній формі такий обряд у латенській культурі існував завжди, на що вказує, зокрема, відсутність дитячих поховань на всіх етапах існування культури. Не зайвим буде згадати ремарку Павсанія, який

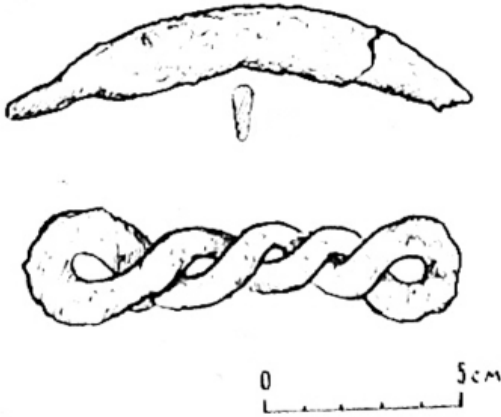
дивувався з того, що кельти після бою у Фермопільській ущелині (278 р. до н.е.) не домовлялися з греками щодо видачі тіл загиблих: їм нібито було байдуже, чи будуть вони поховані, чи їхні тіла стануть здобиччю звірів і птахів (Paus. X. 4. 21). Далі Павсаній говорить про те, що у кельтів взагалі не прийнято оплакувати своїх померлих. Це повідомлення перетинається з інформацією інших античних авторів про кельтберійський звичай залишати тіла загиблих на поживу птахам (Sil. Ital. II. 3. 341-343; Claud. Aelianus. De nat. anim. X. 22). Існування даної практики підтверджується й іконографією [31, р. 82, fig. 4].

У Верхньому Потиссі найпізніші поховальні комплекси датуються періодом LT C1b [15, с. 22], однак на Закарпатті зникнення поховань сталося, очевидно, ще раніше. Характерно, що серед латенських старожитностей Надсяння, виникнення яких пов'язують із міграціями та культурним впливом кельтів Закарпаття, поховання також відсутні [32, р. 14-15; 40].

На фінальному етапі латенської епохи у регіон проникають носії культурної групи Падеа-Панагьюрські Колонії, що сформувалася у Подунав'ї на основі надетнічного прошарку воїнської аристократії, до якого входили фракійські (трибали), кельтські (малі скордиски) та дакійські елементи [44]. У Верхньому Потиссі носіїв даної культурної групи ототожнюють з дакійцями першої половини I ст. до н.е., які запозичили моду на латенські прикраси та зброю [див.: 19]. Цікаво відмітити, що знайдена на могильнику Челлениця фрагментована золота шийна гривня найбільше нагадує торквеси типу Хавор, які зустрічаються в ареалі ясторфської та пшеворської культур на рубежі ер [30, с. 74-81]. Ця знахідка може вказувати на ранній етап встановлення зв'язків дакійців Верхнього

Щоденник розкопок металургійного центру Новому Клинови В. Бідзілі (титульний аркуш) [8].

Ниж і фрагмент поясного ланцюга з Олешника [25, рис. 76]

го об'єднання, яке займало територію Верхнього Потисся. Кельти Закарпаття характеризувалися культурною своєрідністю, яка була обумовлена насамперед впливом фракійського субстрату, відносно пізнім часом кельтської колонізації даного регіону, периферійністю його розташування відносно інших областей Кельтики. Своєрідність проявилася у специфічному керамічному комплексі (використання ліпної куштановицької кераміки), архаїчності окремих елементів культури (існування багатьох середньолатенських форм військового спорядження та прикрас у пізньолатенський час, незавершеність еволюції ремісничих поселень у протоміські центри), особливостями поховального обряду (ранній перехід до обряду, який не залишає археологічних слідів). Відносини з автохтонним населенням носили переважно мирний характер. Процес взаємної асиміляції проявився, зокрема, у використанні кельтами місцевих форм кераміки й появі латенських імпортів у куштановицьких похованнях. Час розквіту латенської культури у регіоні обмежується періодом LT C (бл. 250 – бл. 120 р. до н.е.), а її занепад стався у першій половині I ст. до н.е. й був пов'язаний з експансією дакійського населення. У латенізованому середовищі окремі поселення кельтів продовжували існувати приблизно до рубежу ер.

Джерела та література

1. Балагури Э.А. Отчет о научно-исследовательской работе. Археологические исследования в зонах строительства мелиоративных систем в бассейне Верхнего Потисья // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1986/57.
2. Балагури Э.И., Котигорошко В.Г. Археологические исследования в зонах строительства мелиоративных систем и спасательно-охранные раскопки оппидума Галиш-Ловачка, городища Малая Копаня // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1989/197.

Потисся з носіями пшеворської культури. Їх масова поява наприкінці I ст. н.е. [12, с. 57] знаменує заключний етап розвитку на землях Закарпаття археологічних культур латенського кола.

Отже, виникнення групи поселень латенської культури на Закарпатті пов'язане із появою у цьому регіоні кельтів у першій третині III ст. до н.е.

Це кельтське угруповання належало до міжплемінно-

3. Балагури Э.А., Котигорошко В.Г. Археологические исследования в зонах строительства мелиоративных систем на территории Закарпатской обл. УССР в 1984 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1984/59.
4. Балагури Э.А., Котигорошко В.Г. Археологические исследования в зонах строительства м/с на территории Закарпатской обл. в 1983 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1983/152.
5. Балагури Э.А., Потушняк М.Ф., Пеняк С.І. Звіт. Археологічні дослідження в зонах мелиоративних робіт у Виноградівському і Берегівському районах Закарпатської області УРСР 1972 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1972/97.
6. Балагури Э.А. Звіт про розкопки та розвідки в Ужгородському, Мукачівському, Берегівському та Виноградівському районах // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1970/50.
7. Бидзіля В.І. Отчет историко-технической экспедиции // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1982/157.
8. Бидзіля В.І. Отчет о работе закарпатского отряда раннеславянской экспедиции за 1966-1967 годы // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1966-67/26.
9. Бидзіля В.І. Звіт про роботу розвідки Інституту Археології АН УРСР в 1962 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1962/11.
10. Бідзіля В. Історія культури Закарпаття на рубежі н. е. – К., 1971.
11. Брюно Ж.-Л., Бюкзеионц О. Новые исследования кельтской цивилизации во Франции // Вестник древней истории. – 1990. – № 3. – С. 131–142.
12. Вакуленко Л. Етнокультурна ситуація на українському Закарпатті в першій половині I тис. н.е. // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 56–67.
13. Давня історія України в 3-х т. / НАН України Інститут археології. Т. 3: Слов'яно-руська доба. К., 2000.
14. Еремченко В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III–I вв. до н.э. в Центральной и Восточной Европе. – СПб., 1997.
15. Котигорошко В. Фракийці Верхнього Потисся (III ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – Ужгород, 1995.
16. Котигорошко В.Г. Отчет о научно-исследовательской работе. Археологические исследования в зонах строительства мелиоративных систем в бассейне Верхнего Потисся // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1985/59.
17. Котигорошко В.Г. Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства мелиоративных систем на территории Закарпатской области УССР в 1982 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1982/109.
18. Котигорошко В.Г. Отчет об исследованиях в зонах ст-ва мелиоративных систем в бассейне Верхнего Потисся // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1987/143.
19. Котигорошко В.Г. Малакопанський некрополь (ур. Челлениця) // Карпатика. – 2009. – Вип. 38. – С. 58–133.
20. Котигорошко В.Г. Археологические исследования в зонах строительства мелиоративных систем в бассейне верхнего Потисся и спасательно-охранные раскопки оппидума Галиш-Ловачка и городища Малая Копаня // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1988/150.
21. Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в давнину. 1000000 років тому – X сторіччя н.е. – Ужгород: Карпати, 2008.
22. Медведов А.І. Отчет о разведывательных работах в 1976 г. Археологической секции Закарпатской облорганизации Общества охраны памятников истории и культуры // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1976/115.
23. Островерхов А.С. Браслети «кельтського» типу із пам'яток України III–I ст. до н.е. й деякі питання історії античного скляцтва // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 2007. – Том 14. – С. 139–193.
24. Пачкова С. К вопросу о формировании территории зарубинецкой культуры (по керамическим материалам) // Vita antiqua. – 2009. – № 7–8. – С. 146–154.
25. Пеняк С.І., Попович І.І., Потушняк М.Ф. Отчет об охранных раскопках в зонах новостроек в Закарпатской области УССР в 1977 году // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1977/18.

26. *Пеняк С.І.* Звіт Закарпатської новобудівної археологічної експедиції про польові дослідження // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1975/105.
27. *Пеняк С.І., Попович І.І.* Отчет Закарпатской новостроечной экспедиции о разведках и раскопках 1984 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1984/14.
28. *Пеняк С.І., Попович І.І., Потушняк М.Ф.* Отчёт Закарпатской новостроечной экспедиции о разведках и раскопках 1983 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1983/5.
29. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. / Под ред. Б.А. Рыбакова. – М., 1993.
30. *Шукин М.Б.* Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005.
31. *Almagro-Gorbea M., Lorrio A.J.* War and society in the Celtiberian world // e-Keltoi. – 2004. – Vol. 6. – P. 73–112.
32. *Bochnak T.* The Eastern Celts in the North // The Eastern Celts / Ed. M. Guštin. – Koper ; Beograd, 2011. – P. 163–170.
33. *Bouzek J.* Celtic Campaigns in Southern Thrace and the Tyllis Kingdom: the Duchcov Fibula in Bulgaria and the Destruction of Pistroos in 279/8 BC // Celts on the Margin / Eds. H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska. – Krakow, 2005. – P. 93–101.
34. *Filip J.* Keltové ve střední Evropě. – Praha, 1956.
35. *Kobal J.* Manche Probleme der La Tène Kultur des oberen Theißgebietes (Karpataukraine) // Acta Archaeologica Carpathica. – 1996. – № 33. – P. 139–184.
36. *Kolniková E.* Latenezeitlicher burgwall Gališ-Lovačka (Mukačevo) im lichte der münzfunde // Карпати в Давнину. – Вип. 15. – Ужгород, 2002. – С. 99–113.
37. *Kotigorosko V.* Mala Koranya. – Satu Mare, 2009.
38. *Lazarov L.* The Celtic kingdom with its capital Tyllis in the time of Kauaros // In Search of Celtic Tyllis in Thrace (III C BC) / Ed. Vagalinski L. – Aberystwyth, Sofia, 2010.
39. Les Celtes / Ed. S. Moscati. – P., 2001.
40. *Oleđzki M.* «Anarti» and «Anartophracti»: Transcarpathian cultural and settlement relations of the Celts // Celts on the Margin / Eds. H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska. – Krakow, 2005. – P. 145–152.
41. *Poleska P.* The Celtic Settlement Microregion in the Area near Krakow // Celts on the Margin / Eds. H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska. – Krakow, 2005. – P. 187–194.
42. *Rosen-Przeworska J.* Spadek po Celtach. – Wrocław, 1979.
43. *Rustoiu A.* The Celts from Transylvania and the eastern Banat and their southern neighbours. Cultural exchanges and individual mobility // The Eastern Celts / Ed. M. Guštin. – Koper ; Beograd, 2011. – P. 163–170.
44. *Rustoiu A.* The Padea-Panagiurski Kolonii Group in south-western Transylvania (Romania) // Celts on the Margin / Eds. H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska. – Krakow, 2005. – P. 109–119.
45. *Vagalinski L.* A new late La Tène pottery kiln with a bread oven on the lower Danube (northern Bulgaria) // The Eastern Celts / Ed. M. Guštin. – Koper ; Beograd, 2011. – P. 219–226.
46. *Woźniak Z.* Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej. – Wrocław, 1974.

Казакевич Г.М. Памятники латенской культуры Закарпатья: проблемы хронологии и этнической атрибуции

Приведен каталог основных комплексов латенской культуры Закарпатья и определены особенности данной группы памятников на фоне развития культуры кельтов Центральной Европы. Отмечены характерные черты процесса взаимной ассимиляции кельтского и фракийского населения. Высказано предположение о переживании отдельных поселений латенской культуры кельто-дакийской войны I в. до н.э.

Ключевые слова: Закарпатья, Верхнее Потисье, латенская культура, Галиш-Ловачка, куштановицкая культура, кельты, фракийцы.

Kazakevich G.M. The La Tène complexes of the Transcarpathian Ukraine: some problems of chronology and cultural attribution.

The catalogue of major La Tène sites from the Transcarpathian Ukraine is made. Main features of those complexes against the background of Central European Celtic culture development are described. The reciprocal assimilation of the Celts and the Thracians is characterized. The author puts forward an idea that some La Tène settlements survived after the war between Celts and Dacians in the mid-1st century BC.

Key words: Transcarpathian Ukraine, Upper Tisza area, La Tène culture, Galish-Lovachka, Kushtanovycya culture, the Celts, the Thracians.

Подано до друку: 22.10.2012 р.

УДК 039 (47).17

ОСАДЧИЙ Є.М.,
КОРОТЯ О.В.

**Пам'ятки селітроварного виробництва
на території Путивльського повіту
першої половини XVII ст.**

Стаття присвячена результатам вивчення майданів, що у першій половині XVII ст. знаходилися у південній частині Путивльського повіту. Здійснено аналіз їх конфігурації та географічного розташування. На основі даних археологічних розвідок та документів XVII ст. ці рештки селітроварного виробництва пов'язуються саме з роботою московських селітроварів. Пропонується інтерпретація городища Ігорівка як одного з центрів селітроваріння у Посейм'ї.

Ключові слова: Путивль, селітроваріння, Московська держава.

На початку XVII ст. землі Південної Сіверщини знаходилися у зоні інтересів кількох держав і народів. Московське царство, якому юридично належали ці території не могло ефективно контролювати та захищати власні кордони. Тут пересікалися інтереси Речі Посполитої, Московської держави, Кримського ханства, Ногайської орди, Запорізької Січі та донського козацтва. Близькість до Муравського шляху та наявність кількох зручних переправ робили південь Сіверщини дуже небезпечним краєм для заснування постійних поселень. Проте ці землі, що отримали назву Дикого Поля були об'єктом інтересів промисловиків, мисливців, купців і просто розбійників.

Одним із промислів, що мав вплив на розвиток Південної Сіверщини у першій половині XVII ст. був видобуток селітри. Селітроваріння було важливою складовою процесу виготовлення пороху в період коли набуває поширення вогнепальна зброя та артилерія. Важливість видобутку селітри розуміли як у Речі Посполитій, так і у Московській державі. На території Речі Посполитої навіть існувала Селітряна держава. У Московському царстві видобуток селітри контролювався Розрядним і Пушкарним приказами. Тобто видобуток селітри в обох країнах намагалися контролювати на державному рівні.